

JEZUICI I ICH ŚWIAT W ROSYJSKICH I RADZIECKICH WYDAWNICTWACH LEKSYKOGRAFICZNYCH

Wartykule podjęta została próba odtworzenia obrazu jezuitów i wiedzy o zakonie w świetle rosyjskich wydawnictw leksykograficznych. Zgromadzone materiały ze słowników encyklopedycznych, encyklopedii i leksykonów, pogrupowane według dat ich publikacji – od najstarszych, pochodzących z wieków XIX i XX – dowodzą, iż znaczenie słowa „jezuita/ jezuita” wraz z hasłami im towarzyszącymi, służyło antykato-lickiej propagandzie, kształtując i powielając negatywny obraz zakonu. Pewne zmiany w konstrukcji haseł uwidoczniły się u progu XXI wieku, w sytuacji, gdy negatywna wizja zakonu była już utrwalona.

Obraz członków Towarzystwa Jezusowego (TJ), Societas Iesu (SI, SJ), zarejestrowany w wydawnictwach słownikowych i encyklopedycznych w większości przypadków prezentuje pejoratywne cechy zakonu. Definicja słowa „jezuita” w podstawowym znaczeniu wskazuje, że jest to członek zakonu jezuitów¹. Hasło ze *Słownika języka polskiego* podaje informację faktograficzną wyjaśniającą, że Towarzystwo Jezusowe jest katolickim męskim zakonem kleryków regularnych, założonym 1534 roku przez świętego Ignacego Loyolę w Paryżu, a zatwierdzonym przez papieża Pawła III w 1540 roku w celu walki z reformacją i obrony papieżstwa. Drugie podane znaczenie słowa „jezuita”, dotyczy człowieka przebiegłego lub obłudnego². Wykreowana wizja zyskała rangę obowiązującego wizerunku przenosząc także do języka negatywne konotacje. Ten sam *Słownik* podaje aż 80 synonimów słowa z podziałem na dwie najważniejsze grupy znaczeniowe, które określają jezuitę w odniesieniu do osoby świadomie wprowadzającej w błąd oraz w odniesieniu do człowieka podstępnego. W pierwszej z nich synonimy wskazują na kategoryzujące cechy, jak na przykład: arcyłgarz, dwulicowiec, fałszywiec, faryzeusz, hipokryta, kanciarz, kłamca, krzywoprzysięzca, manipulanta, matacz, mistyfikator,

¹ Na historię pochodzenia słowa zwraca uwagę definicja autorstwa członka zakonu Jakuba Kołacza: „Określenie **jezuity** jest starsze od samego zakonu, lecz w pierwszych dokumentach Towarzystwa nie było ono używane. Pojawiło się w środowisku protestanckim ok. poł. XVI w. i wówczas miało zabarwienie pejoratywne. Przetrawało ono w wielu środowiskach i publikacjach (zwłaszcza słownikowych i encyklopedycznych) jako – w znaczeniu przenośnym – synonim skrytości, chytrych, przebiegłości i intryganctwa [...]. Do nadania mu pozytywnego brzmienia przyczynił się Sobór Trydencki, na którym uczestniczących w jego obradach ekspertów Towarzystwa Jezusowego nazywano **jezuitami** [...]. Wyraz jezuita nie występuje w pismach św. Ignacego, nie został też wprowadzony do słownictwa przez zakon”. Zob. *Jezuita*, [w:] J. Kołacz, *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, Kraków 2006, s. 137. Do historii słowa odnosi się również *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebiń, Kraków 1996, s. 250.

² *Jezuici*, [w:] *Słownik języka polskiego*. Wydanie elektroniczne: <<https://sjp.pwn.pl/slowniki/jezuity.html>> (12.11.2018).

szalbierz, szarlatan, wiarołomca czy wilk w owczej skórce. Z kolei rozumienie hasła jezuita jako człowieka podstępnego niesie kolejną porcję negatywnych określeń, często pokrywających się ze znaczeniami grupy pierwszej. Są to m.in.: Barabasz, chytra sztuka, cwaniak, dwulicowiec, fałszywiec, konfident, krętacz, lawirant, mądryla, obłudnik, pozorant, przeniewierca, spryciarz, stary lis, szpieg czy zdrajca³.

Słownikowe hasło niesie ze sobą dodatkowe kategorie semantyczne związane z zakonem, odbijając znaczenie słowa „jezuita”, które zaistniało w języku w jego potocznym rozumieniu. Jak twierdzą badacze, zaklasyfikowanie obiektu do określonej kategorii uruchamia wiedzę kulturową o nim wraz z powiązаныmi konotacjami kulturowymi. Często są to cechy stereotypowe, nie występujące w rzeczywistości u danego obiektu (lub nie występującymi u niego w chwili obserwacji). Wiedza ta nabywana jest raczej od innych ludzi w procesie akulturacji – wrastania w daną kulturę i naukę jej języka. Rozpoznanie u danego obiektu określonego zestawu cech kryterialnych, pozwalających zaliczyć go do danej kategorii semantycznej, powoduje przypisanie mu dalszego zestawu związanych lub potencjalnie związanych z nim cech konotacyjnych⁴. W definicjach słownikowych przedmiotem opisu jest więc nie samo wyrażenie lecz jego desygnat, jako element świata pozajęzykowego, do którego on się odnosi⁵. Przypisywanie osobom, zjawiskom lub procesom pewnych cech wykorzystuje propaganda. Oliver Thomson wyróżnił osiem jej kategorii, w zależności od osiąganego celu, a stanowią je kategorie: polityczna, gospodarcza, moralna, społeczna, dyplomatyczna, militarna, dywersyjna i budząca największe emocje kategoria religijna⁶.

Jednym z takich przetworzonych wizerunków, wykorzystywanych w różnych okresach przez propagandę stanowi obraz jezuitów wytworzony w Europie Zachodniej w postaci czarnej legendy zakonu. Skuteczność działania rosnącego i przyciągającego kolejnych członków zgromadzenia, sprawiła, iż niebawem wytworzyła się wokół niego aura wrogości, tym większej, że jego aktywność, czy to nakierowana na zwalczanie reformacji, czy wzrost znaczenia wśród panujących oraz sukcesy w pracy misyjnej, przysporzyły im wielu wrogów⁷. Jezuita prowadzili misje katolickie na wszystkich niemal kontynentach, a prowadzone przez nich szkoły stały się kuźnią kadr ówczesnych społeczeństw. Sukcesy odnoszone podczas misji w Ameryce Południowej i Azji oraz funkcje spowiedników królów i władców Europy wywoływały zarzuty, że oddziałują na ich politykę i zmierną w kierunku zapanowania nad światem. Prowokowało to świeckie antyjezuickie akcje propagandowe inicjowane w epoce oświecenia. Najbardziej wrogię nastawienie wobec zakonu prezentował portugalski polityk Markiz de Pombal (Sebastião José de Carvalho e Melo, 1699–1782), który w latach 1750–1777 był premierem rządu i pierwszym doradcą króla Portugalii Józefa I. Swoją władzę sprawował w okresie wielkich przemian

³ Ibidem.

⁴ J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa: Zarys problematyki*, Wrocław 1995.

⁵ M. Kamiński, *Językowy obraz świata a opis słownikowy*, [w:] *Język – zwierciadło świata*, t. 1, red. M. Górecka-Smolińska, J. Hajduk, Sandomierz 2013, s. 53.

⁶ O. Thomson, *Historia propagandy*, tłum. S. Głębiński, Warszawa 2001, s. 17–25.

⁷ Niechęć do jezuitów podsycali początkowo sami duchowni z innych zgromadzeń zakonnych – franciszkanie i dominikanie. Zob. J. E. Franco, *Le mythe Jesuite au Portugal, au Brésil, en Orient et en Europe (XVI–XX Siècles)*, Paris 2008, s. 12.

społeczno-ekonomicznych doby oświecenia. Szerzone w jego otoczeniu legendy o bogactwach materialnych zakonu, oskarżenia o pragnienie zawładnięcia światem doprowadziły do zamknięcia placówek jezuitów i wydalenia zakonu z Portugalii (1759), a z czasem do usunięcia ich także z Hiszpanii (1767) i Francji (1764) – królestw panujących tam Burbonów⁸. Kulminacją procesu usuwania jezuitów było w 1773 roku rozwiązanie Towarzystwa Jezusowego przez Klemensa XIV. W brewe kasacyjnym *Dominus ac Redemptor* papież zastrzegł jego moc wykonawczą uzależnioną od decyzji monarchy danego kraju, gdyż aby uznano jego ważność, konieczne było ogłoszenie dokumentu również przez władzę świecką. Tego, ze względu na niechęć do polityki Burbonów, nie ogłosiło wówczas dwoje panujących w Europie władców – Fryderyk Wielki, król Prus, oraz caryca Katarzyna Wielka. Kasata zgromadzenia czasowo tylko zablokowana przez Fryderyka, pozwoliła przetrwać jezuitom na ziemiach podległych cesarstwu rosyjskiemu, gdzie działali aż do roku 1820, kiedy decyzją cara Aleksandra I zostali wydaleny z granic cesarstwa, mimo przywrócenia zakonu do życia decyzją Piusa VII w 1814 roku⁹.

Materiał z encyklopedii i leksykonów, jakie ukazywały się przez ponad sto lat w Rosji, wskazuje na budowanie bądź powielanie już skonstruowanego negatywnego obrazu zakonu. Wydawnictwa encyklopedyczne obciążając jezuitów winą za całe zło, jakie się działo na świecie, posłużyły się istniejącą na Zachodzie figurą jezuitę jako wroga, który nastawał na ustalony porządek i niósł zagrożenie. W artykule, ze względu na ogrom materiału, dokonano wolnego przekładu wybranych treści z haseł, ekscerpując podstawowe informacje o jezuitach, a w uzasadnionych przypadkach dodatkowo podając tekst oryginalny.

Rozpatrywane hasło „jezuita”/„jezuici” w publikacjach rosyjskich jest często powiązane z szeregiem innych definicji, które mają związek z nazwą zakonu. Szczególnie bogatego materiału dostarcza rosyjski słownik encyklopedyczny (*Энциклопедический словарь*) z 1894 roku¹⁰, w którym, poza hasłem bazowym, pojawiają się też inne. Jednym z nich jest „jezuitka” [Лезуитка], oznaczająca rozgałęzione w górnej partii drzewo. Podanym przykładem takiej korony są jesion i klon¹¹. Inne hasło „jezuicki orzech” [Лезуитский орехъ] objaśnia się jako „rogaty” orzech, którym jest orzech wodny kotewka. W krótkiej informacji nie zawarto opisu, że cechą charakterystyczną owocu są wykształcone, zdrewniałe cztery rogi, które przypominają mogą okrycie głowy jezuitę. W słowniku występuje też krótkie hasło „jezuicki proszek” [Лезуитский порошокъ] czyli chinina. Brak jest natomiast informacji, że to właśnie jezuici w XVII wieku dostarczali ją do Europy.

⁸ Fenomen rozprzestrzeniania się czarnej legendy jezuitów w Europie Zachodniej oraz rolę w tym procesie Pombala przedstawia w swoim studium J. E. Franco, op. cit.

⁹ *Britanica. Edycja polska*, t. 18, Poznań 2000, s. 380.

¹⁰ *Энциклопедический словарь*, ред. К. К. Арсеньев, изд. Ф. А. Брогаузъ, И. А. Ефронъ, т. 13, С.-Петербургъ 1894, s. 624–633.

¹¹ Polskie wydanie S. Orgelbranda, podaje hasło „jezuickie drzewo” w objaśnieniu informując, że jest to „drzewo, które z jednego korzenia przy ziemi dwa pnie wypuszcza. Podanie między ludem, a szczególnie między leśniczemi a gajowemi mówi, że Jezuitci kupiwszy w lasach sto drzew, ponieważ las w sosny podwójne był obfity, wybierali zamiast sto, dwieście sztuk drzewa. Tak powszechnie nazywają sosny w okolicach Warszawy, w lasach Chlewińskich i innych około Radomia”. *Encyklopedia powszechna*, t. 3, Warszawa 1863, s. 340.

Kolejną jednostką leksykalną jest „jezuicki styl” [Лезуитский стиль], przedstawiony jako zniekształcony barok, według którego budowano jezuickie kościoły w wieku XVII, styl charakteryzujący się „wspaniałą dekoracją i nędzą fantazji w kompozycji całości”¹². W dalszej kolejności występuje hasło „jezuicka porcelana” (Лезуитский фарфор), co w tym wydawnictwie objaśniane jest jako japońska (sic!) porcelana, która powstawała w drugiej połowie XVI wieku zgodnie z zaleceniami jezuitów – zdobiona wizerunkami Madonny, świętych i chrześcijańskimi emblematami. Jak podano, po wygnaniu jezuitów zaniechano jej produkcji, a ocalałe egzemplarze stanowią wyjątkową rzadkość. W słowniku encyklopedycznym pojawia się również hasło „jezuicka herbata” [Лезуитский или парагвайский чай¹³], odsyłające do hasła indyjska herbata, choć odnosi się ono do *herbata mate*, którą, jako alternatywną dla herbat azjatyckich, jezuici zaczęli wysyłać do Europy z paragwajskich plantacji.

Powyższe hasła, ukazujące strefy działania zakonu i powiązane z nim skojarzenia, stanowią preludeum do zasadniczego, rozbudowanego i podzielonego na sekwencje hasła „jezuici” [Лезуиты] oraz rozwiniętego w jego obrębie hasła wewnętrznego *Jezuici w Rosji (Jezuity в России)*¹⁴. Informacje wstępne prezentują daty związane z historią zakonu, wskazując, że są to członkowie jednego z ważniejszych zgromadzeń zakonnych Kościoła rzymskokatolickiego, którzy od papieża Juliusza III uzyskali nadzwyczajne uprawnienia i poza trzema ślubami zakonnymi wprowadzili czwarty – ślub bezwzględного posłuszeństwa papieżowi. Dalsze informacje charakteryzują zakon jako ten, który nie podlegał żadnej świeckiej jurysdykcji, nie działał dla dobra państw i zachowywał niezależność od biskupów. Jak podał autor, jego główny cel był nakierowany na zdławienie reformacji w obronie Kościoła katolickiego i przeciwko rozprzestrzenianiu się wątpliwości (сомнение) i wolności myślenia (свободомыслие). W swej działalności jezuici mieli prześladować każdą ideę prowadzącą ku odnowie Kościoła. Jak odnotowano, z jednej strony osiągnęli to poprzez kazania, spowiedź, wychowanie dorastającego pokolenia, z drugiej zaś poprzez rozwój sposobów nauczania o grzechu, sprawiedliwości i moralności. Według autora, podstawę dogmatyczną miało stanowić nauczanie Tomasza z Akwinu, z jego nauką o podległości papieżowi i jego prymacie nad władcami. Ze wskazanych tu informacji wynika podstawowa różnica z eklezjologią prawosławia, sprowadzająca się do nieuznawania i odrzucenia katolickich dogmatów o prymacie papieża i jego nieomylności¹⁵ oraz roli biskupów, którzy pełnią funkcję następców apostołów¹⁶.

Jak wynika z dalszych wywodów autora, jezuici swoją naukę doprowadzili do skrajności, prowadząc wręcz do zmiany Pisma Świętego, a ponadto sami udzielali sobie

¹² „...искаженный барок, который иезуиты приняли в своих церковных постройках в 17 в. [...] характеризуется пышным нагромождением декорации при убогости фантазии в композиции цялого”. *Энциклопедический словарь...*, s. 624.

¹³ Wszystkie hasła pochodzą z *Энциклопедический словарь...*, s. 624.

¹⁴ А. Я. *Иезуиты*, s. 624–632 oraz hasło wewnętrzne w jego obrębie: В. М-нь., *Иезуиты в России*, s. 632–633, [w:] *Энциклопедический словарь...*, s. 624–633.

¹⁵ S. Kiryłowicz, *Православие*, [w:] *Зарыс дзейоў религии*, red. J. Keller, W. Kotański, W. Tyloch, B. Kupis, Warszawa 1986, s. 694.

¹⁶ *Ibidem*, s. 708.

dyspensy od postów czy codziennej lektury brewiarza. Taka postawa także kłóci się z prawosławną doktryną, gdyż Cerkiew przyjęła dogmatykę Kościoła starożytnego, Pismo Święte natomiast stanowi jej źródło¹⁷. Dowiadujemy się również, że dla ratunku duszy papież dawał jezuitom prawo zwalniania z przysięgi poddanych wobec panujących, sam urząd papieski pochodzi od Boga, a rządzących z woli narodu, co w konsekwencji miało prowadzić do kontroli władców przez papieża. Stąd wynika kolejna sprzeczność, gdyż, jak przedstawili to w swoim studium Borys Uspienski i Wiktor M. Żywow, w Rosji nastąpił proces sakralizacji władzy carskiej, wskutek czego przedstawiano go jako Bożego „pomazańca”¹⁸.

Jezuici mieli też rozwinąć całą teorię rewolucji zgodnie z zasadą przeciwstawiania się władzy – nawet dopuszczając tyranobójstwo (тираноубийство), co, jak napisano, stosowali w praktyce. W odniesieniu do teorii moralnej jezuitów autor wskazywał, że usprawiedliwia ona oszustwo, kłamstwo, krzywoprzysięstwo, niszczy każdy szlachetny impuls do odrodzenia i doskonalenia, rozbudzając najokropniejsze instynkty i tworząc kompromis między prawdą Boga a ludzką nieprawdą¹⁹.

W dalszej części autor poruszył kwestie eschatologiczne, nabożeństwa i sakramentów, poddając krytyce łatwość uzyskania u jezuitów rozgrzeszenia. Wyjaśnił, że nie bez powodu duchowni tego zgromadzenia zdobyli sławę pobłażliwych („нисходятельные духовные”, s. 624). Sam zaś sakrament spowiedzi w obszernym opisie przedstawiony został jako źródło mocy jezuitów. Autor stwierdził, że dzięki niemu zapanowali nie tylko nad sumieniami mas, ale i władców, wysoko postawionych osobistości i działaczy rządowych. Wprowadzone przez nich do praktyki pokutnej nowe elementy miałyby służyć nie tylko wyznawaniu grzechów, żalowi za grzechy i rozgrzeszeniu, ale sterowaniu umysłem penitenta dając mu możliwość stawiania pytań i proszenia o radę w związku z jakimikolwiek wątpliwościami.

Krytyczne nastawienie wobec jezuitów widoczne jest także w następnych opisach – dla wprowadzenia swoich teorii jezuita stosowali średniowieczną kazuistykę i probabilizm, pozbywając się wszelkich głosów sumienia i zastępując je głosami autorytetów, tj. samych jezuitów. Co więcej, posunęli się dalej niż ich dewiza, głosząca, że cel uświęca środki, czego, jak zapisano, nie zamieszczali już w swoich podręcznikach. Rozwijając wątek moralności, autor informował, że z probabilizmem powiązana jest jezuicka nauka o grzechu, zakładająca, że istnieją takie, które nie wymagają pokuty. Ich ulubioną metodą w nauce moralności miało być przeniesienie metod jurysprudencji do dziedziny religijno-moralnej. Jak tłumaczył autor, chrześcijańskie normy moralne nie były dla jezuitów przewodnie, co mieli wykazywać nawet w swej misyjnej działalności. W takim kontekście pojawiło się kolejne określenie potępiające, tym razem jezuicką moralność („иезуитской морали”, s. 626), która wszystko usprawiedliwia. Zdaniem autora,

¹⁷ Ibidem, s. 692.

¹⁸ B. A. Uspienski, W. M. Żywow, *Car i bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, przeł. i wstępem opatrzył H. Paprocki, Warszawa 1992, s. 45.

¹⁹ „Нравственные теории I. оправдывают обманъ, ложь, клятвопреступление, уничтожаютъ всякое благородное побуждение къ нравственному возрождению и усовершенствованию, разнудываютъ самые грубые инстинкты, устанавливаютъ компромиссъ между Божьей правдой и человеческой неправдой” (s. 624).

wszelkie projekty naprawcze wśród jezuitów były niemożliwe do przeprowadzenia i w efekcie od czasów Pawła III do Klemensa XIV nie znalazł się żaden papież, któremu udałoby się sprzeciwić arogancji i braku pokory jezuitów. Zakon, aby umocnić zachwiany autorytet papieża z czasem zdobył wpływy i władzę w Kościele, podporządkowując sobie nawet jego głowę, co służyć miało przede wszystkim interesom SJ (s. 625).

Dalej autor przedstawił wyróżniki, które są według niego typowe w funkcjonowaniu jezuitów. Jednym z nich była wewnętrzna organizacja zakonu, którą można porównać do koleczki składającej się z silnych i sprężystych kółeczek, czyniła go ona nienaruszalnym i elastycznym. Natomiast wola, siła i sumienie każdego członka zgromadzenia oddane były w ręce rezydującego w Rzymie generała, zgodnie z zasadą, że w nim należy widzieć Chrystusa. Opis wyboru generała zajmuje dużo miejsca, zwracając uwagę, że w historii nie zdarzyło się jeszcze, by zwoływano kongregacje do jego oceny, gdyż nigdy żaden ze sprawujących dożywotnio tę funkcję nie został jej pozbawiony (s. 626). Jezuita mieli działać wedle zasady, że poszczególne prowincje stanowią jedno ciało. Krytyka organizacji zakonu wynika z doktryny prawosławia, gdzie Kościół jest Mistycznym Ciałem Chrystusa²⁰, a sama organizacja życia klasztorowego odbiega zdecydowanie od katolickiej instytucji zakonu jako zjednoczenia pewnej liczby klasztorów w jednym organizmie, który posiadałby własną regułę²¹.

Odrębny rozbudowany akapit dotyczy dyscypliny zakonnej, ma ona polegać – w myśl idei depersonalizacji – na wyrzeczeniu się własnej woli i indywidualnych dążeń w imię interesów ogółu. W takich okolicznościach nawet prowadzenie korespondencji i działalność wydawnicza wymagały zgody przełożonych. Ściśle określony został sposób zachowania zakonników, postawa, gestykulacja i stroje, na które składa się długi czarny ubiór oraz czarna czapka z czterema rogami, wprowadzona jeszcze przez Loyolę. Jezuita miał mieć lekko pochyloną do przodu głowę i trzymać ją nieruchomo, oczy zaś powinny być spuszczone w dół, nie wolno ich było kierować powyżej dolnej części twarzy rozmówcy. Aby zachować dyscyplinę, każdy musiał dwa razy dziennie przeprowadzać rachunek sumienia²². Odnosząc się do reguły zakonu, autor przedstawił sytuację majątkową jego członków, podając informację, że jezuita, który powinien być zadowolony najmnijszym, nie może mieć żadnej własności prywatnej, gdyż zakazane jest przyjmowanie wynagrodzenia za wypełnianie potrzeb duchowych, za kazania i nauczanie młodzieży. W komentarzu zauważył jednak, że decyzje papieży zwykle zmieniały tę zasadę, co pozwoliło zakonowi zgromadzić ogromne bogactwa, a nawet tworzyć w wielu państwach kantory bankowe i domy handlowe (s. 627).

W omawianym haśle przeanalizowane i opatrzone uwagami zostały wszystkie sfery działalności zakonu. Każda z nich – spowiedź, wychowanie młodzieży, misje, odprawianie nabożeństw – pisano, służyć miały osiągnięciu określonych celów. Krytycznie zauważono, iż podczas mszy jezuita oddziałują emocjonalnie na modlących się, eksploatują wszystkie możliwe przesady, szerząc kult Madonny w „najbardziej

²⁰ K. Bukowski, *Religie świata a chrześcijaństwo*, Poznań 1983, s. 193.

²¹ S. Kiryłowicz, op. cit., s. 706.

²² „Дважды в день I. должен испытывать свою совесть”, s. 626.

ordynarnych jego formach”²³. Autor odnotował, że stałym tematem kazań mających ratować dusze i broszur służących nauczaniu jest podkreślanie stopnia trudności dostąpienia zbawienia – to, według nauczania jezuitów, miałyby być trudne poprzez modlitwy kierowane do Chrystusa, lecz łatwe za pośrednictwem Maryi²⁴. Autor bardzo krytycznie odniósł się do wprowadzonego do nauki Kościoła katolickiego kultu *Najświętszego Serca*, uznanego z jego pozycji światopoglądowej za jeden z najbardziej niechrześcijańskich kultów²⁵. Krytyka kultu niezgodnego z prawosławną doktryną wynika z różnicy w podejściu do zagadnień zmienności dogmatu, gdyż prawosławie nie uznaje i nie przyjmuje dogmatów katolickich rozwiniętych i ogłoszonych po VII soborze powszechnym²⁶. Krytyce poddane zostały również „ćwiczenia duchowe”, którym jeszcze w 1548 roku Paweł III nadał znaczenie kanoniczne. Te, stosowane przez jezuitów, szczególnie w domach wychowawczych, miałyby służyć niewoleniu nowych członków zakonu.

Szkolnictwo z kolei oraz jezuickie wychowanie miałyby służyć zapanowaniu nad umysłami młodzieży – i chociaż szkoły powinny były przyjmować dzieci wszystkich stanów, szczególnie chętnie zapisywano do nich uzdolnionych młodych ludzi z bogatych domów, którzy stanowili idealny materiał na „przygotowanie bojowego duchowieństwa” („подготовка боевого духовенства”). Realizacja tego zadania byłaby niemożliwa na poziomie kształcenia podstawowego, więc jezuita, w opinii autora, opanowali szkolnictwo średnie i wyższe, podporządkowane średniowiecznej, rzymskokatolickiej kościelności (s. 627). W rozwiniętym opisie przedstawiono system jezuickich szkół, podlegający regułom, które w najdrobniejszych szczegółach odnoszą się do życia wspólnotowego. Relacje międzyludzkie miałyby się opierać na systemie donosicielstwa i obłudy, gdyż każdy uczeń ma swego towarzysza i każdy może donosić na każdego. Ostry formalizm i stosowana w kolegiach zakonnych „mechaniczna tresura”, niszczące samodzielną myśl, to „jezuicka pedagogika”²⁷. Jednak po przedstawieniu tych informacji w komentarzu autor zapisał, iż mimo to przez dwa stulecia nawet protestanci oddawali do jezuickich szkół swoje dzieci, a w poziomie kształcenia rywalizować mogli z nimi tylko oratorianie we Francji oraz pijarzy w Polsce i we Włoszech.

W haśle szczegółowo pokazano również inny element budujący władzę jezuitów: katolicki pokój [„католический миръ”, s. 628]. Z informacji wynika, że powodzenie misji chrystianizacyjnych, uważanych przez Loyolę i jego współpracownika Franciszka Ksawerego za podstawowe zadanie jezuitów, gwarantowała prędkość działania członków

²³ „[...] пускаютъ въ ходъ символическія изображенія, эксплуатируютъ всевозможныя народная суеверія і съ особеннымъ рвеніемъ разрабатываютъ культъ Мадонны в наиболее грубыхъ его формахъ”, s. 627.

²⁴ Prawosławie podkreśla wielkość Matki Bożej i jej wyższość nie tylko nad wszystkimi świętymi, ale także nad najwyższymi aniołami w niebie, sytuując ją jako pierwszą po Bogu przewodniczkę i pomocniczkę. Zob. P. Evdokimov, *Prawosławie*, tłum. J. Klinger, Warszawa 2003, s. 158–163.

²⁵ „Они ввели въ католическое богочитаніе одну изъ самыхъ нехрестіанскихъ его особенностей – культъ *пресвятаго сердца*”, s. 627.

²⁶ S. Kuryłowicz, op. cit., s. 693.

²⁷ „Строгий формализмъ, механическая дрессировка, тщательное предупреждение всякой самодетельности и самостоятельности мысли – таковы основы *іезуитской педагогикі*”, s. 628.

zakonu. Jednak, jak zauważono, w Chinach, Japonii, Indiach, Afryce w nawracaniu miejscowej ludności próbowali oni łączyć obrzędowość chrześcijańską z miejscowymi kultami, obyczajami i przesadami, siebie stawiając w roli braminów, bonzów i mandarynów. Przy tej okazji podniesiono wątek reakcji na działania Towarzystwa Jezusowego braci innych zgromadzeń misyjnych. W efekcie w wiekach XVII i XVIII augustianie, dominikanie, kapucyni informowali papieży o odstępstwie od wiary misjonarzy jezuitów. Jak stwierdził autor, takie skargi długo jednak pozostawały bez reakcji, co uzasadniano nie tylko odległością Rzymu od miejsc misyjnych, ale również wsparciem miejscowych władców, które zyskiwano dzięki wymianie handlowej przynoszącej jezuitom krociowe zyski (s. 628).

Najobszerniejsze z dostępnych rosyjskich haseł z XIX wieku w sposób szczegółowy i krytyczny odnosi się do wszelkich przejawów działalności jezuitów na przestrzeni wieków, wskazuje również na ich zmieniający się w różnych okresach stan liczebny, zaznaczając negatywną rolę zakonu w historii, czego efektem było wypędzanie z poszczególnych królestw Europy i kasata Towarzystwa (s. 629).

Kolejne²⁸, już nie tak rozbudowane hasło poświęcone jezuitom, znalazło się w *Wielkiej Encyklopedii* (*Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*) z 1902 roku²⁹. Poprzedzały je tylko dwa artykuły nawiązujące do nazwy zakonu. Pierwsze z nich „jezuitki” [Езуитки], w liczbie mnogiej, które nie odnosi się już do rozgałęzionego drzewa z wcześniejszej publikacji, ale dotyczy żeńskiego zakonu jezuitów krótko istniejącego w Barcelonie. Jak wyjaśniono, Ignacy Loyola wymógł na papieżu obietnicę, że nigdy nie będzie zgody na powstanie żeńskiego odłamu zgromadzenia. Próby powołania takiej gałęzi zakonu miały ponownie miejsce we Włoszech i Niemczech w XVII wieku, ale papież Urban VIII uznał je za nielegalne (s. 272). Podobnie jak wydawnictwo z 1894 roku encyklopedia zawiera hasło „jezuicki styl” [Езуитский стиль], które powieli nacechowane opinie, informując, że był to zepsuty styl baroku, wprowadzony przez jezuitów w XVII wieku, charakteryzujący się bogatym zdobnictwem, niepodlegającym żadnym regułom, i ornamentyką nastawioną przede wszystkim na wywołanie efektu³⁰.

Główne hasło „jezuici” [Езуиты], niepodpisane żadnymi inskrypcjami autorskimi, przynosi znane już informacje historyczne o zakonie, jego założycielu i pierwszym generale Ignacym Loyoli, wskazując na wielkie przywileje uzyskane od papieża i podstawowe zadanie Towarzystwa, którym miało być „rozprzestrzenianie ogólnoświatowej władzy papieża” (s. 273). Stwierdzono też, że w trakcie kształcenia jezuitów uczą się ślepego posłuszeństwa papieżowi i wyrzeczenia się siebie. Żyją albo w domach wspólnoty, albo udają się na misje.

²⁸ Pomijam tu neutralne hasło, ograniczające się do podania faktów z historii zakonu, jakie na dwukolumnowych liczbowanych odrębnie stronach ukazało się w wydaniu: *Малый энциклопедический словарь. Съ приложением краткихъ руководствъ по различнымъ отраслямъ знания и словарей иностранныхъ языков*, t. 2, С.-Петербургъ 1900, s. 843–846.

²⁹ *Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания*, ред. Ц. Х. Южаков, т. 10, С.-Петербургъ 1902, s. 272–274.

³⁰ „[...] который отличается неподчиняющейся никаким правиламъ въ декоративныхъ украшенияхъ и метящей единственно на эффектъ орнаментацій”. *Езуитский стиль*, [w:] *Большая Энциклопедия. Словарь...*, s. 272.

Wiedza o szkolnictwie jezuickim oraz o twórcy ich pedagogiki, generale Kludiuszu Aquavivie, sprowadza się do autorskiego stwierdzenia o ich jasnych i ciemnych stronach. Temat nie został rozwinięty. W rysie historycznym zakonu zwrócono uwagę, że jezuici przyczynili się do pogromu hugenotów we Francji, skąd zostali wygnani, a swoim wpływem na Ferdynanda II w Niemczech sprowokowali wojnę trzydziestoletnią. Scholastyczna metoda nauczania oraz zasady moralne wywoływały zdecydowany protest, który skutkowało usuwaniem zakonu z różnych krajów. Na temat działania SJ w Rosji zamieszczono tylko krótką wzmiankę – że jeszcze w 1719 roku usunął go Piotr I, ale dzięki przyłączeniu Polski do Rosji zakon znowu uzyskał dostęp do tych terytoriów. Jezuici brali ponadto udział w rewolucji w Belgii 1830 roku. Przy kolejnych datach odnotowano bez żadnych komentarzy, że przez jezuitów w 1854 roku wprowadzono dogmat o Niepokalanym Poczęciu, a w 1870 dogmat o nieomyślności papieża (s. 273).

Odmienny sposób opisu zakonu pojawił się w wydawnictwach okresu socjalizmu. *Wielka encyklopedia radziecka* (*Большая советская энциклопедия*) z 1933 roku³¹, podobnie jak edycje okresu carskiej Rosji, zamieszczała hasła wprowadzające, choć odnosiły się one do innych zjawisk powiązanych ze zgromadzeniem. Pierwsze z nich: „jezuicki teatr” [*Иезуистский театр*], informowało, że założony przez członków zakonu w drugiej połowie XVI wieku, służył ideologicznemu oddziaływaniu na masy, a jego centra znajdowały się w Madrycie, Paryżu, Monachium i Wiedniu. Teatr stanowił jeden z elementów działalności misyjnej, a wystawiane tam sztuki stały się częścią propagandy religijnej. Tematyka przedstawień zaczerpnięta z Biblii, żywotów świętych oraz historii Kościoła, a później także z tradycji grecko-rzymskiej ukazywała zwykle na scenie walkę bohatera-chrześcijanina z pogaństwem lub z postacią znajdującą się we władzy sił demonicznych. Autor opisał rozwój tego teatru z wprowadzaniem ulepszeń inscenizacyjnych związanych z elementami konstrukcji sceny i kulis, reżyserii, scenografii. W posumowaniu stwierdził, że ich poprawa skutkowało rozkwitem teatru w XVII wieku i jego przetrwaniem aż do kasaty³².

Drugim niewystępującym wcześniej hasłem jest „jezuickie państwo” [*Иезуитское государство*]. Dane historyczne sprowadzają się w nim do faktu, że była to hiszpańska kolonia w Ameryce Południowej pomiędzy rzekami Paragwaj, Urugwaj i La Plata, zarządzana w latach 1610–1768 przez jezuitów. Jednak, już zgodnie z duchem socjalistycznej walki klas, autor informował, że miejscowa ludność indiańska, szczególnie w stanie São Paulo była zamieniana w niewolników. Zapisał, że jezuici prezentami oraz obietnicą lepszego życia po przyjęciu chrztu, mieli kusić Indian, obiecując im swą opiekę i w ten sposób próbując zmonopolizować władzę nad nimi. Wola duchownego miała stanowić prawo w sytuacji, gdy tuziemcy byli pół niewolnikami. Co prawda, jezuici uczyli ich różnych rzemiosł, nie mniej jednak Indianie byli dyskryminowani, gdyż żaden z nich nie mógł zostać kapłanem czy zakonnikiem, a już z pewnością nie jezuitą. W opinii autora państwo stworzone przez zakon było szczególnym przypadkiem kolonialnej eksploatacji w epoce pierwotnego kapitalizmu. Wykorzystując rodowy charakter plemion

³¹ *Большая советская энциклопедия*, ред. О. Ю. Шмидт, т. 27, Москва 1933, s. 479–487. Tu liczbowana jest każda z dwóch kolumn na stronie.

³² *Иезуистский театр*, [w:] *Большая советская энциклопедия...*, s. 479.

indiańskich, „za pomocą religijnej i policyjnej tresury” jezuici dążyć mieli do tego, by „stworzyć wstrętny typ gospodarstwa pańszczyźnianego, graniczącego z niewolnictwem, gdzie Indianie byli traktowani jak niższy byt”³³. Powołując się na bliżej nieokreślone źródła, autor zanegował zdanie niektórych burżuazyjnych uczonych, iż działanie państwa jezuickiego stanowiło próbę wprowadzenia gospodarki komunistycznej³⁴.

W haśle zasadniczym: „jezuici” [Иезуиты], na wstępie poinformowano, że są to członkowie najsilniejszego wojującego zgromadzenia zakonnego Kościoła katolickiego, założonego przez Loyolę w epoce reformacji, kiedy pod flagą wojny religijnej trwała zacięta walka klasowa między starą szlachtą feudalną a burżuazją, którą wspierała część szlachty powiązana ze sobą stosunkami handlowymi. W podzielonych na części blokach tematycznych autor przedstawił historię powstania zakonu i jego początki. Wskazał, że jądrem SJ była grupa studentów Sorbony skupiona wokół „egzaltowanego” Loyoli, który postawił sobie za cel realizowanie misji wśród muzułmanów w Palestynie. Z czasem grupa przeistoczyła się w duchowny korpus misyjny, służący propagandzie Kościoła pod wodzą samego papieża. W tym kontekście pojawiła się informacja nieobecna we wcześniejszych wydaniach, że początkowo Paweł III w obawie, by jezuici nie poszli drogą reformacji, zgodził się na ich działalność pod warunkiem stałej liczby, określonej na 60 członków, co jednak zostało zmienione już w 1540 roku. Pierwsze kroki jezuitów były nakierowane na nawracanie tych, co odeszli od katolicyzmu, a ich główną bronią była masowa propaganda, do której autor zaliczył kazania i spowiedź. Jak odnotował w dalszej części, jezuici prowadzili szeroką działalność charytatywną wśród sierot i kobiet upadłych, walczyli z odstępcami w północnych Włoszech oraz w powstaniu Irlandczyków przeciwko królowi Henrykowi VIII. Zakon stał się głównym organem Kościoła w walce o jego autorytet. Sukces kontrreformacji zmienił cele i taktykę jego działania. Od propagandy wśród mas przeszedł do walki o monopolistyczny wpływ wśród klas panujących i powrotu do państwa absolutystycznego jako oręż klerykalno-feudalnej arystokracji walczącej o swoje przywileje i panowanie. Szeregi jezuitów zasilala przede wszystkim arystokracja i zamożna burżuazja. Jeszcze za życia Loyoli zakon rozpoczął walkę o młode pokolenie, przybierając z początkiem wieku XVII charakter wojujący pod dewizą *Ad maioram Dei glariam* (s. 483). W kolejnym akapicie autor przedstawił strukturę zakonu i jego zasady organizacyjne, rozpoczynając od zdania sugerującego: „Wątpliwe czy słuszna jest opinia, że swoją organizację Loyola wzorował na bractwach muzułmańskich”³⁵. Nie rozwijając tego tematu, informował, że członkowie rekrutowani byli według kryterium sprawności fizycznej, intelektu, energii życiowej i dobrego pochodzenia (z dobrych domów). Wskazał przy tym, że do zakonu nie przyjmowano byłych

³³ „И. г. представляло особую разновидность колониальной эксплуатации в эпоху первоначального накопления капитала. Иезуиты использовали родовой строй индейских племен, чтобы при помощи религиозной и политической дрессировки создать на пользу ордена отвратительный вид крепостнического хозяйства, граничащего с рабством”. А. Васютинский, *Иезуитское государство*, [w:] *Большая советская энциклопедия...*, s. 480.

³⁴ „Совершенно искажает действительность развиваемый некоторыми буржуазными учеными взгляд на Иезуитское государство как на попытку практического осуществления коммунизма”. Ibidem.

³⁵ „Едва ли справедливо мнение, что Лойола заимствовал свою организацию у мусульманских братств”, s. 483.

heretyków, ludzi błędzących, ani kobiet. Generał (czarny papież) to władca prawie absolutny, trzymający zakon w ryzach żelaznej dyscypliny³⁶. Jak dalej informował autor, do XVIII wieku jezuici wypracowali teoretyczne zasady taktyki i strategii, własny system moralności (jezuicka moralność, jezuityzm), nie przebierając w środkach, aby osiągać cel (cel uświęca środki), co doprowadziło do jezuickiej kazuistyki, skutkiem czego można było fałszywie przysięgać nie popadając w grzech³⁷.

W kolejnym akapicie autor skoncentrował się na działalności jezuitów – powielając wiedzę z wcześniejszych wydawnictw, tzn. że uzbrojony teoretycznie i organizacyjnie zakon prowadził energiczną wojnę z reformacją w połowie XVI wieku, z uporem bronił dogmatu o nieomyślności papieża i jego dominacji nad władzą świecką. Był propagatorem czułego, sentymentalnego fanatyzmu; wprowadził nowe kultury Bogurodzicy, Serca Jezusowego, nowych świętych, rozwijał religijny fetyszizm, bronił prześladowań wiedźm i niszczył każdą nową myśl. Szkoły i spowiedź służyły wychowaniu nowych klas. Spośród licznych zakonów cieszył się największymi przywilejami, a jego członkowie byli zwolnieni z noszenia habitów czy obowiązku udziału we mszy świętej. W ocenie autora jezuici brali udział we wszystkich wojnach religijnych tego okresu (hugenoci, wojna trzydziestoletnia), byli też stronnikami okrutnego terroru wobec innowierców i zwolennikami tępienia herezji. Z czasem zakon zawładnęła umysłami przedstawicieli rządów monarchicznych i ich dworów, stając się tam wszechmocnym. W przypadku władców, którzy nie chcieli się poddać ich wpływowi, jezuici stosowali terror³⁸.

W *Wielkiej encyklopedii radzieckiej* (*Большая советская энциклопедия*) z 1952 roku³⁹ wiedza o zakonie przedstawiona została w znanej już konwencji walki klas. Hasło zasadnicze poprzedził tylko artykuł na temat „jezuickiego państwa w Paragwaju” [*Иезуитское государство в Парагвае*]. Poza datami jego istnienia niepodpisany autor informuje, że było to państwo w południowo-wschodnim Paragwaju, powstałe z osad zakładanych przez jezuitów, którzy mieli szereg przywilejów otrzymanych od hiszpańskiego króla, a jego celem było niewolenie ludności indiańskiej. Jezuici dla wzmocnienia swej władzy stosowali przemoc i oszustwo. Zajmowali najlepsze ziemie, które były uprawiane przez zniewolone społeczeństwo. Aby tłumić indiańskie powstania, utworzono specjalną armię, z czasem jednak na rozkaz króla hiszpańskiego zostali wygnani z Paragwaju, a zajmowane przez nich ziemie stały się własnością państwową⁴⁰.

W hasle zasadniczym: „jezuici” [*Иезуиты*], opracowanym w duchu dominującej ideologii ZSRR, zdefiniowano zakon jako jedną z najbardziej reakcyjnych i wojujących organizacji Kościoła katolickiego, choć o samym założycielu tym razem pisano bez określających go przymiotników. Powielono tu podstawowe elementy wcześniejszych publikacji, a niechęć wobec jezuitów i katolicyzmu przejawiała się poprzez

³⁶ „[...] орден был построен на принципах единоначалия и строгого централизма, безусловно повиновения воле старшего и железной дисциплины”, s. 484.

³⁷ А. Васютинский, *Иезуиты*, [w:] *Большая советская энциклопедия...*, s. 480–485.

³⁸ „Против тех монархов, к-рые не хотели подчиниться влиянию И., применяется террор”, s. 485

³⁹ *Большая советская энциклопедия*, ред. Б. А. Введенский, т. 17, Москва 1952, s. 341–342.

⁴⁰ *Иезуитское государство в Парагвае*, [w:] *Большая советская энциклопедия...*, s. 341.

odpowiednie komentarze. Jeden z nich głosił, że zakon stał się wykonawcą najbardziej przestępczych planów polityki papieżstwa⁴¹. To jezuita mieli wypracować szczególnie system moralny, zgodnie z którym pozostawiono im swobodę w wyborze środków, które pozwalają na osiągnięcie założonych celów. Ich zwykłymi przymiotami stały się przebiegłość, oszustwo, intrygi, wykorzystanie spowiedzi, prowokacji, spisku, morderstw itp. Samo funkcjonowanie zakonu i metody jego działania musiały jednak budzić swoisty podziw Stalina, gdyż autor zacytował jego rozmowę z niemieckim pisarzem Emilem Ludwigiem⁴². Przywódca państwa sowieckiego „zauważył, że jezuitów cechuje systematyczność, wytrwałość w pracy dla osiągnięcia złych celów, choć ich podstawowa metoda działania to tropienie, szpiegostwo, wchodzenie w duszę, znęcanie się”⁴³. Wspierając się autorytetem sekretarza generalnego KPZR autor w zbliżonej konwencji przedstawiał dzieje zakonu, informując, że samo słowo jezuita stało się – pod „maską papieskiej pobożności” – synonimem podłości, przebiegłości, wiarołomstwa. Powtarzają się tu tezy o werbowaniu członków zakonu głównie z arystokracji, częściowo ze szczytów burżuazji i urzędników, że nie obowiązują ich noszenie strojów duchownych, ani udział w nabożeństwach.

Zgodnie z poetyką czasów stalinowskich, czytelnik dowiadywał się, że jezuita, służąc od początku swej działalności władzy papieskiej, dążą do narzucenia ludziom najpodlejszych przesądów i obskurantyzmu. W kontekście takich opinii mimochodem jakby padają informacje o tym, że sobór watykański lat 1869–1870 przyjął dogmat o nieomyślności papieża. Dalej czytamy, iż jezuita, nawet jeśli stworzyli sieć szkół, to chodziło im o klasy eksploatujące, żeby wychować wojujących agentów Kościoła katolickiego (s. 341). Zaraz po swoim powstaniu zakon rozwinął działalność w wielu krajach organizując prześladowania heretyków, czołowych myślicieli, uczonych, występując przeciwko ruchom wolnościowym. Stąd też w znacznym stopniu jezuita mieli być aktywni podczas procesów inkwizycji, ingerować w spisy ksiąg zakazanych, w XVI i XVII wieku wpływać na życie polityczne Francji, Austrii, „feudalno-chłopskiej” Polski czy Hiszpanii i Portugalii.

Autor uważał jezuitów za przedstawicieli skrajnej reakcji, których myśl przeniknęła do Indii, Chin, Japonii, Abisynii i Ameryki Łacińskiej. Krótko opisał „państwo jezuita w Paragwaju”, podając tylko daty istnienia z komentarzem, że „teokratyczne państwo w Paragwaju mocno eksploatowało Indian”. Za równie naganny uważał fakt, że pod koniec XVI wieku jezuita próbowali przeniknąć na Ruś Moskiewską, a na początku XVII stulecia brali udział w organizowaniu polsko-szwedzkiej interwencji przeciwko Rosji. Pozytywnie ocenił usunięcie zakonu z wielu krajów w XVIII wieku, dodając, iż stało się to pod naciskiem postępowych warstw społecznych. Wspominając kasatę SJ poinformował, że w 1820 roku został wygnany z Rosji. Z pozycji antykatolickich

⁴¹ „[...] орден стал исполнителем тайных, самых преступных планов папской политики”, s. 341.

⁴² Nawiązanie do wywiadu, jaki pisarz przeprowadził w 1931 roku ze Stalinem, który wykorzystał później w jego biografii z 1942 roku.

⁴³ „[...] И. В. Сталин отметил, что иезуитам присущи „систематичность, настойчивость в работе для осуществления дурных целей. Но основной их метод – это слежка, шпионаж, залезание в душу, издевательство, Соч., т. 13, стр. 114”, s. 342.

objaśniał dalej, że w sytuacji, kiedy papieństwo zdobyło pozycję jednego z centrów światowej reakcji imperialistycznej, jezuici stali na czele gorszącego duchowego i fizycznego terroru imperialistów i wyższej hierarchii Kościoła katolickiego. Obciążeni zostali winą za wszelkie zło, tym bardziej, że po rewolucji październikowej działali przeciwko państwu, a nawet aktywnie współpracowali z faszystami, frankistami, kapitałem finansowym USA. Jak zapisał autor, szkodliwość jezuitów nie podlega żadnej wątpliwości, gdyż ich kadry nauczycielskie tworzyły prasę katolicką i organy Watykanu, organizowały jego wywiad, uczyły dyplomatów, stając na czele agresywnej polityki amerykańsko-angielskich imperialistów, nakierowanej na wzniesienie wojny z ZSRR, gdy kraj ten przewodzi obozowi pokoju i demokracji. Optymistyczny wydźwięk zdaje się mieć zdanie, że w krajach demokracji ludowej jezuici zostali zdemaskowani jako uczestnicy działań antynarodowych. Podsumowanie hasła to spis negatywnych cech członków zakonu, służących najmroczniejszym siłom imperialistycznej reakcji, podstępnych, niegodziwych wrogów całej miłującej pokój i postępową ludzkość⁴⁴.

Od takiej definicji pojęcia „jezuity” nie odbiega kolejna publikacja: *Słownik encyklopedyczny (Энциклопедический словарь)* z 1953 roku⁴⁵. Nie zamieszczono w nim żadnych haseł wprowadzających. W krótkim opisie hasła „jezuicy” [Иезуиты], podając daty założenia zakonu i jego kasaty, informuje się, że to po prostu członkowie wojującego zakonu, na przestrzeni wieków jedna z głównych broni papieństwa w walce przeciwko postępowym siłom społecznym. Kierując się zasadą „cel uświęca środki”, w interesie katolickiej reakcji jezuici mieli stosować sekretne morderstwa, oszustwo, szpiegostwo, mieszać się w sprawy wewnętrzne państw. W podsumowaniu stwierdzono, że obecnie jest to jeden z instrumentów szpiegowskich i sabotażowych działań Watykanu, nakierowanych na walkę z siłami pokoju, demokracji i socjalizmu⁴⁶.

Kolejna publikacja, *Słownik współczesnego języka rosyjskiego (Словарь современного русского литературного языка)* z 1956 roku⁴⁷, już tylko utrwalala negatywny obraz zakonu. W krótkich objaśnieniach podano dwa różne znaczenia słowa „jezuity” [Иезуит], zapisując, że jest to członek zakonu katolickiego, wojującej duchownej organizacji powstałej w XVI w., będący filarem papieństwa i reakcji („служивший опорой папства и реакции”). Drugie znaczenie słowa to przebiegły i obłudny człowiek („о хитром и лицемерном человеке”). Poza tym hasłem w słowniku znalazł się derywat: „jezuityzm” [Иезуитизм], w pierwszym znaczeniu stanowi on „ruch religijno-polityczny”, który miał w swej organizacji jezuitów, w drugim ma „to samo znaczenie co jezuicytwa”. Pojawił się też przymiotnik odrzeczownikowy „jezuicki” [Иезуитский] jako odnoszący się do jezuitów z typowymi dla nich cechami („свойственный им”). Hasło odrzeczownikowe „jezuicki” [Иезуитски], które nie znajduje zróżnicowania w języku polskim wyjaśniono krótko: postępować po jezuicku. W tym źródle występuje także

⁴⁴ „И. – коварные, злобные враги всего миролюбивого и прогрессивного человечества, служащие самим тёмным силам империалистической реакции”, s. 342.

⁴⁵ *Энциклопедический словарь*, ред. А. Б. Введенский, т. 1, Москва 1953.

⁴⁶ „В наст. время орден И. – одно из орудий шпионско-диверсионной деятельности Ватикана, направленный на борьбу с силами мира, демократии и социализма”. *Иезуиты*, [w:] *Энциклопедический словарь...*, s. 663.

⁴⁷ *Словарь современного русского литературного языка*, т. 5, Москва 1956, s. 75.

słowo „jezuistwo” [Иезуитство] tłumaczone jako udawanie, obłuda, hipokryzja, przebiegłość (притворство, дуличие, лицемерие, коварство) oraz trudne w przekładzie na język polski „jezuitstwować”, [Иезуитствовать], w znaczeniu działać jak jezuita, postępować podstępnie, dwulicowo⁴⁸.

Takie rozumienie pojęcia powtarza się w *Małej encyklopedii radzieckiej* (*Малая советская энциклопедия*) z 1959 roku⁴⁹, choć zaistniał tu pewien nowy element. Anonimowy autor stwarzając pozory obiektywizmu w haśle „jezuici” [Иезуиты], przypomniał, że według ich zasad, głównym zadaniem jest walka o ochronę katolickiej nauki Kościoła, jej rozpowszechnianie i wzmocnienie nieograniczonej władzy papieskiej. Jednak zaraz po wskazaniu tych celów poinformował, że z praktyki działania jezuitów wynika ich moralność, polegająca na tym, że wszystkie środki, w tym morderstwa czy kłątwy, są dobre dla osiągnięcia celu. Do tezy, że jezuici to najważniejsze narzędzie papieżstwa w walce z reformacją, dochodzi informacja, że wykorzystywani byli także do walki z oświeceniem⁵⁰. Kasatę zakonu i jego wygnanie z Rosji 1820 roku (mimo odnowienia w Europie Zachodniej po roku 1814) tłumaczy się szkodliwymi działaniami Towarzystwa i mieszanym się w życie polityczne Europy XVI–XVIII wieku. Zdanie końcowe, jakby dla utrwalenia zagrożenia ze strony jezuitów, głosi, że „są najmocniejszym i najbogatszym z działających katolickich zakonów”, który w 1953 roku liczył 32 tysiące członków w 58 prowincjach, stanowiąc jeden z najważniejszych organów Watykanu⁵¹.

Powielając negatywną ocenę zakonu w wielotomowej *Wielkiej radzieckiej encyklopedii* (*Большая советская энциклопедия*⁵²) z 1972 roku, przed hasłem zasadniczym zamieszczono dwa rozbudowane hasła poprzedzające. Pierwsze, „jezuickie wychowanie” [Иезуитское воспитание]⁵³, informujące o systemie edukacji wypracowanym przez zakon, opisuje zasady jego funkcjonowania w oparciu o *Ratio atque institutio studiorum Societas Jesus*, które zatwierdził generał Aquaviva w 1599 roku. Podobnie jak w hasłach wcześniejszych po opisie wprowadzającym przedstawiono system nauczania, przypominając o wzajemnym szpiegostwie wśród uczniów, które można było stosować dzięki temu, że funkcjonowali oni w grupach lub parach. Metodyka podejścia do uczniów opierała się na współzawodnictwie, systemie kar i nagród, które realizowano poprzez specjalne miejsca w klasie czy stosowanie czapek z oślimi uszami za występki przeciwko religii oraz kary cielesne, które wykonywały osoby świeckie. W rozwinięciu hasła pojawia jednak niewystępujący wcześniej element podziwu dla pracy jezuitów. Wzbudziły go piękne, zadbane szkoły, w których panował porządek i czystość oraz troska o rozwój fizyczny uczniów, co przyciągało dzieci z arystokratycznych rodzin. Godne uwagi stało się również to, że w wieku XVIII wprowadzono kursy języków ojczystych. Przegląd liczebności szkół i uniwersytetów wraz z reformą nauczania, jak konstatawał

⁴⁸ *Иезуит. Иезуитизм. Иезуитский. Иезуитски. Иезуитство. Иезуитствовать*, [w:] *Словарь современного...*, s. 75.

⁴⁹ *Малая советская энциклопедия*, ред. Б. А. Введенский, т. 3, Москва 1959.

⁵⁰ „Орден был важнейшим орудием папства в борьбе с Реформацией, Просвещением”, s. 1223.

⁵¹ *Иезуиты*, [w:] *Малая советская...*, s. 1223–1224.

⁵² *Большая советская энциклопедия*, ред. А. М. Прохоров, т. 10, Москва 1972.

⁵³ А. И. Пискутов, *Иезуитское воспитание*, [w:] *Большая советская...*, s. 44.

autor, doprowadziły do tego, że od XX stulecia szkolnictwo jezuickie zostało dostosowane do profilu potrzeb i miejscowych warunków, mocno oddziałując na kształcenie w licznych krajach kapitalistycznych.

Drugie hasło zostało poświęcone „jezuickiemu państwu w Paragwaju” [Иезуитское государство в Парагвае]⁵⁴. Poza wiadomościami, jakie pojawiały się już wcześniej, dodano, że państwo zostało założone w XVI w. w celu eksploatacji Indian „pod pozorem przeobrażenia ich w rolników”. Jak informuje autorka, jezuici stworzyli szeroką organizację feudalną z elementami niewolnictwa i stosunków patriarchalno-rodowych. Pozbawili przy tym Indian jakiegokolwiek osobowości, nakazując im ciężką pracę w polu i rzemiosłach, dzięki czemu przysporzyli ogromnych bogactw zakonowi, którego średnioroczny dochód szacowano na około 3 mld dolarów. Na zakończenie podano informację, że Indianie wymierali z powodu chorób, głodu, pracy i ginęli w wyniku jezuickich wojen przeciwko niepokornym plemionom. Nie odniesiono się przy tym żadnym słowem do wojen portugalsko-hispańskich w koloniach zamorskich, tylko jednym zdaniem zaznaczono, że jezuici zostali wygnani z Paragwaju z powodu wielkiego bogactwa w 1768 roku.

Hasło zasadnicze: „jezuici” [Иезуиты]⁵⁵ informuje, że zakon powstał w okresie znaczących sukcesów reformacji, stając się główną siłą „organizowania kontreformacji”. W informacjach historycznych pojawiają się nowe dane. Jednym z nich jest wskazanie, iż dla skutecznego osiągnięcia celów jezuici mogą prowadzić świecką formę życia, ochraniając tajemnicę przynależności do zgromadzenia. Kolejne informacje, nacechowane ideologiczne, przypisują jezuitom po roku 1814 takie główne zadania, jak walka z rewolucją czy w XX stuleciu ochrona klerykałów, imperializmu oraz najbardziej reakcyjnych kręgów walczących z socjalizmem i komunizmem. Jak odnotowano, zakon współpracował z Hitlerem i Mussolinim, pozostając aktywnym uczestnikiem wojny ideologicznej z ZSRR i państwami socjalizmu. Prowadząc walkę przeciwko marksizmowi, jezuici uznają go za doktrynę przestarzałą albo próbują jednoczyć marksizm z katolicyzmem. Część ogólną hasła kończy informacja, że zakon posiada kapitał ok. 5 miliardów USD (1958). W dalszej części wyszczególniony został krótki akapit poświęcony jezuitom w Rosji (*Иезуиты в России*) – od pierwszych prób ich osiedlenia się tam podczas wojen lat 1558–1583, przez zakładanie szkół w Wilnie czy Połocku, misję Antonio Possevino, który 1581 roku przybył do Rosji z zamiarem uzyskania dla papieża zgody na budowę kościołów katolickich w imperium, wygnanie Towarzystwa przez Piotra I, jego powrót dzięki Katarzynie II, która nagrodziła go za lojalną służbę („За ревностную службу”, s. 45), po wypędzenie na mocy dokumentu z 13 marca 1820, podpisanego przez Aleksandra I.

Słowniki i encyklopedie doby państwa radzieckiego wymową haseł poświęconych jezuitom realizowały leninowskie założenia wobec religii i wszystkiego, co miało z nią związek. Uzasadniany walką klas program zwalczania religii miał być realizowany przez partię, a stając się zadaniem wszystkich proletariuszy, służyć miał „rozjaśnieniu

⁵⁴ Н. Р. Матвеева, *Иезуитское государство в Парагвае*, [w:] *Большая советская...*, s. 44.

⁵⁵ Б. Я. Рамм, *Иезуиты*, [w:] *Большая советская...*, s. 44–45.

ekonomicznych korzeni religijnej mgły⁵⁶. Nie bez powodu w objaśnieniach słownikowych występują odniesienia do wyzysku i bogactw jezuitów z podawaniem w dolarach wartości ich majątku. Stąd też hasła zdominowało podkreślanie znaczenia walki klas i eksploatacji przez zakon społeczeństw i ukazywanie jego członków jako eksploratorów dążących do zapanowania nad innymi. Wskazówki zawarte w artykule Lenina *Socjalizm i religia* z 1905 roku stały się naukowym fundamentem polityki KPZR i radzieckiego państwa w stosunku do Kościoła i wiernych, a jezuici byli częścią tej sfery.

Inny obraz jezuitów wyłania się z prac wydawanych po rozpadzie Związku Radzieckiego. Znaczącym modyfikacjom uległ on już w encyklopedii z początku XXI wieku: *Wielka encyklopedia rosyjska* (*Большая российская энциклопедия*⁵⁷). Poza hasłem zasadniczym zamieszczono w niej kilka innych, pozbawionych propagandowego języka walki klas. Jednym z nich było „Jezuickie państwo 1601–1767” [Иезуитов государство 1610–1767]⁵⁸, w którym o rok przesunięto okres istnienia państwa⁵⁹. Autor skrupulatnie informował o zasadach jego funkcjonowania, zaznaczając, że miało ono wzmacniać wpływy króla Hiszpanii w dolinie rzek Parana i Urugwaj, czyli w terenie, do którego pretendowała też Portugalia. Celami jezuitów miała być chrystianizacja i edukacja Indian Guarani oraz zapobieżenie ich wytrzebieniu przez kolonistów portugalskich. W opisie przedstawiono liczebność osad i sposoby ich funkcjonowania w oparciu o Indian, których jezuici zachęcali do kierowania redukcjami⁶⁰, tworzyli z nich oddziały zbrojne wykorzystywane do podboju innych plemion oraz do pracy w rolnictwie i rzemiośle (herbata, skóry, tytoń, wełna, owoce, wyroby rzemieślnicze). Wewnętrzna sytuacja w osadach miała sprzyjać Indianom Guarani, którzy posługiwali się swoim językiem, a w kontakcie z wyższą kulturą chrześcijańską przyswajali sobie nowe narzędzia pracy i formy działalności produkcyjnej. Z czasem jednak niezależność państwa jezuitów straciła aprobatę władzy hiszpańskiej. W 1750 roku królestwo zawarło z Portugalią umowę, na mocy której przekazało jej 7 redukcji pod warunkiem przesiedlenia się ich mieszkańców do redukcji hiszpańskiej. Faktycznie oznaczało to podział państwa jezuitów i jego likwidację. Indianie, nie chcąc porzucić swych dotychczasowych siedzib, zareagowali protestem zbrojnym i walką z wojskami hiszpańsko-portugalskimi. W wyniku wojny guarańskiej lat 1753–1756 oddziały Indian zostały rozgromione, w 1767 Karol III wydał dekret o wygnaniu jezuitów z Hiszpanii i wszystkich jej kolonii. Państwo zakonu przestało istnieć, a Indianie stali się poddanymi hiszpańskiego władcy (s.708).

Hasło „jezuicki dramat” [Иезуитская драма] odsyła do hasła „szkolny dramat” [школьная драма]. Omówiono natomiast pojęcie „jezuickie misje” [Иезуитские

⁵⁶ *Социализм и религия*, [w:] *Православие. Словарь атеиста*, red. Н. С. Гордиченко, Москва 1988, s. 226–227.

⁵⁷ *Большая российская энциклопедия*, red. Ю. Ц. Осипов, Москва 2008, t. 10.

⁵⁸ *Иезуитов государство 1610–1767*, [w:] *Большая российская...*, s. 708.

⁵⁹ Jest on zgodny z dokumentami dotyczącymi historii Kościoła w Ameryce łacińskiej. Zob. *Redukcje jezuickie (1609–1767). Wybrane dokumenty*, red. P. Nawrot, Poznań 2009.

⁶⁰ Redukcjami nazywano osiedla indiańskie istniejące w koloniach hiszpańskich i portugalskich w Ameryce Południowej, nad którymi kontrolę i opiekę roztaczały najczęściej zakony katolickie.

миссии]⁶¹, według autora były to osady na terytorium byłych kolonii hiszpańskich i portugalskich, a także państw wchodzących w strefę misyjnej działalności zakonu. Jak podano, zachowane plany tzw. „redukcji” i ich ruiny w szeregu państw centralnej i południowej Ameryki pozwoliły na odtworzenie zabudowy osiedli, ukazując ich obronny charakter. Jak zauważono, misyjna działalność jezuitów służyła rozwojowi kontaktów kulturalnych w zakresie malarstwa i architektury, pozwoliła funkcjonować Indianom, rozprzestrzeniać miejscowe warianty baroku jezuickiego, szerzyć edukację, a w Chinach doprowadziła m.in. do rozpoczęcia produkcji porcelany. Odnotowano również, że po kasacie zakonu i rozwiązaniu misji, osiągnięcia jezuitów w Ameryce Południowej zastały zaprzepaszczone, (s. 708).

W hasle „jezuici” [Иезуиты]⁶², doprowadzonym do czasów najnowszych, nieobciążonym autorskimi komentarzami, mającym pozytywny lub neutralny wydźwięk, pojawiły się dodatkowe informacje na temat zakonu, m.in. o pierwotnych planach Loyoli dotarcia do Ziemi Świętej, które nie zostały zrealizowane z powodu wojny Republiki Weneckiej z Osmanami. Uwagę przyciągnęły natomiast kwestie nadzwyczajnych przywilejów Towarzystwa – wyjaśniono, iż to papież Juliusz III dał im prawo tworzenia nowego teologiczno-apologetycznego fundamentu wiary katolickiej, zdolnej do walki z reformacją. Obszernie omówiono znaczenie soboru trydenckiego, który doprowadził do wzmocnienia pozycji jezuitów w drugiej połowie XVI wieku w Niemczech i Francji. Opisano sieć szkół, z uwzględnieniem miejsc i dat, przedstawiono obszary ich funkcjonowania. Odniesiono się również do roli jezuitów w polityce. Podano informacje dotyczące rugowania zakonu z różnych państw, jego kasaty, późniejszego odrodzenia oraz roli, jaką odegrał w dyskusjach teologicznych toczonych podczas I. Soboru Watykańskiego za pontyfikatu Piusa IX stawiając się w pozycji obrońcy Kurii Rzymskiej.

Ostatnim rozpatrywanym przeze mnie wydawnictwem jest *Nowa encyklopedia rosyjska* (*Новая российская энциклопедия*) z 2010 roku⁶³. Tu także pojawiło się hasło „jezuickie państwo” [Иезуитское государство]⁶⁴ przynoszące informację o jego liczącej ok. 180 tys. km² powierzchni i ustroju, który zajmowanych przez zakon ziem nie czynił państwem z mocy prawa. Życie mieszkańców podlegało ściśle ustalonym regułom jezuitów, którzy opracowali gramatykę języka Guarani do sprawowania liturgii. W obliczu zawartych porozumień hiszpańsko-portugalskich jezuici okazali nieposłuszeństwo i podjęli walkę z królewskimi wojskami. Hasło zasadnicze „jezuici” [Иезуиты]⁶⁵, podobne jak artykuł wyżej, pozostawione bez komentarzy autora, ogranicza się do prezentacji dziejów jezuitów od ich zawiązania po kasatę SJ.

Przedstawione pokrótce wydawnictwa słownikowe i encyklopedyczne dokumentują sposoby kreowania propagandowego obrazu jezuitów. W ośmiu z dziesięciu jest to wizja negatywna, wpisująca się w czarną legendę, wykreowaną kilka wieków wcześniej na

⁶¹ Л. И. Тананаева, *Иезуитские миссии*, [w:] *Большая российская...*, s. 708.

⁶² Е. В. Калининченко, *Иезуиты*, [w:] *Большая российская ...*, s. 708–710.

⁶³ *Новая российская энциклопедия*, в 12 томах, ред. А. Д. Некипелов, т. 6 (2), Москва 2010.

⁶⁴ Н. Ю. Кудярова, *Иезуитское государство*, [w:] *Новая российская...*, s. 184.

⁶⁵ Ф. Г. Овциенко, *Иезуиты*, [w:] *Новая российская...*, s. 184–185.

zachodzie Europy. W edycjach końca XIX i początków XX wieku wizja ta odzwierciedlała wrogość prawosławia wobec katolicyzmu reprezentowanego przez jezuitów. W wydawnictwach doby państwa radzieckiego wpisywała się w ramy socjalistycznej walki klas, nastawionej na niszczenie każdej religii. Tylko dwie z omawianych encyklopedii, wydane w XXI wieku, napisane zostały z pozycji neutralnych, ograniczając hasłowe definicje do faktów z historii zakonu.

SUMMARY

Lilla Moroz-Grzelak

Иезуиты и их мир в русских и советских лексикографических публикациях

Ключевые слова: иезуит, черная легенда об иезуитах, Россия, православие, католицизм

Проведенный анализ показывает, что негативный образ иезуитов в словарях и энциклопедических статьях XIX и начала XX веков вытекает из общей религиозной установки – негативного отношения православия к католицизму и к иезуитам, как представителям этой конфессии. Источником отрицательности дефиниций советского периода является социалистическая идеология и борьба с религией вообще. Нейтральность определений понятия иезуит в словарях XXI века, сто лет после возникновения негативного образа иезуитов, не имеет значения, так как она не может уже изменить, заложенного веками в памяти общества представления.